

Paweł Szklarczyk

(Uniwersytet Wrocławski)

ORCID: 0000-0002-5305-2053

**Małżeństwo zawrzesz poprzez złożenie formularza, w tej samej formie się rozwiedziesz.
Recenzja pozycji „Instytucja małżeństwa w prawie japońskim. Problematyka zawarcia i
ustania związku małżeńskiego”¹.**

**You marry by submitting a (properly filled) form and can divorce in the same way.
Review of B. Jelonek's book on marriage in Japanese law. Review of Problematyka
zawarcia i ustania związku małżeńskiego” by B. Jelonek**

ABSTRACT

The author of the review has been researching issues related to Japanese statehood and law for several years. While reviewing the work by Barbara Jelonek, he wishes to emphasize the qualities of the said book, while at the same time criticizing some slight inaccuracies and omissions contained in it. For there has been no comprehensive book on the institution of marriage in Japanese law in Polish legal research so far, B. Jelonek's work is of a pioneering nature. It exhaustively introduces to legal, as well as historical, social and cultural aspects of marriage in Japan. In her work, the Author proves that the said institution was and (sadly) still is discriminatory against women.

Keywords: marriage, Japan, divorce, sex equality.

Recenzowana monografia została wydana w 2022 r. nakładem wydawnictwa C.H. Beck i opiera się na rozprawie doktorskiej B. Jelonek (dalej: Autorki). Praca składa się ze wstępu, trzech rozdziałów i zakończenia. Celem pracy jest przedstawienie zagadnień związanych z instytucją małżeństwa w prawie japońskim w kontekście jego zawarcia oraz ustania. Autorka we wstępie określa tezę badawczą, że *instytucja małżeństwa w prawie japońskim była i wciąż pozostaje dyskryminująca wobec kobiet* (teza główna). Dla realizacji tegoż celu Autorka przedstawiła 7 tez szczegółowych, które powiązane są zarówno z aspektami unormowania

¹ B. Jelonek, *Instytucja małżeństwa w prawie japońskim. Problematyka zawarcia i ustania związku małżeńskiego*, Warszawa 2022.

instytucji małżeństwa w prawie japońskim, jak również obejmują kulturowe i socjologiczne kwestie z ową instytucją powiązane. Autorka omawia przedmiotowe zagadnienia tak w perspektywie historycznej, jak i z punktu widzenia pozostających w obrocie prawnym regulacji, zwyczajów i postaw społecznych.

Z perspektywy metodologicznej podkreślić należy, że praca ma charakter deskryptywny, i wykorzystano w niej tak metodę dogmatyczną, jak i historyczną. Co do zasady Autorka omawia regulacje prawne przez pryzmat płaszczyzny logiczno-językowej, odnosząc się również do orzecznictwa oraz poglądów funkcjonujących w doktrynie. Słusznie podkreśla jednak (za innymi badaczami prawa japońskiego), że kwestie kulturowe mają wpływ na praktykę rozumienia i stosowania instytucji prawnych, a tym samym norma będąca w obrocie prawnym niekoniecznie musi odpowiadać literalnemu brzmieniu przepisu. Załączona do pracy bibliografia jest obszerna i wyczerpująca.

Rozdział pierwszy dotyczy genezy instytucji małżeństwa i jej rozwoju na gruncie japońskim. W tym rozdziale Autorka swój wywód rozpoczyna m.in. od przedstawienia japońskiej mitologii zawartej na zwojach „*Kojiki*”². Recenzent pragnie podkreślić w tym miejscu, że podziela metodologiczne podejście Autorki. W przekonaniu recenzenta, dla rzetelnego przedstawienia pewnych instytucji w kontekście japońskim konieczne jest sięgnięcie do japońskiego folkloru i kultury, które dość radykalnie różnią się od tradycji judeochrześcijańskiej, czy mitologii greckiej i rzymskiej. Następnie Autorka omawia zagadnienia związane z recepcją myśli konfucjańskiej i prawa chińskiego oraz ich niebagatelnym wpływem na społeczeństwo, państwo i prawo japońskie, w tym instytucję małżeństwa. Przedmiotową część wyводу należy uznać krok niezbędny dla wykazania zakreślonej tezy głównej. Stąd też ewentualne zarzuty o tzw. orientalizm należy uznać za nietrafione³.

Autorka porusza szereg kwestii związanych z ujęciem instytucji małżeństwa w japońskim porządku prawnym, przedstawiając m.in. regulacje kodeksu *Yōro* z 718 r.⁴, unormowania i zwyczaje powstałe w okresach Kamakura, Muromachi czy też Tokugawowskie⁵

² Anonim, W. Kotański (przekład), *Kojiki, czyli Księga Dawnych Wydarzeń*, Warszawa 1986.

³ Zob. E. Said, *Orientalizm*, Poznań 2005.

⁴ Kodeks *Yōro*, skompilowany został w 718 r., w życie wszedł w roku 757. Stanowi nowelizację kodeksu *Taihō* z 702 r. Oba te kodeksy określa się niekiedy jako kodeks *Taihō*. Zob. J. Tubielewicz, *Historia Japonii*, Wrocław 1984, s. 59.

⁵ Recenzent w przypadku nazwisk i imion japońskich zachował kolejność oryginalną tj. najpierw nazwisko, potem imię.

*buke shohatto*⁶. Za szczególnie ciekawe recenzent uznał wywody Autorki w przedmiocie funkcjonowania regulacji małżeńskich obowiązujących samurajów i *daimyō* (dosł. wielkie imię, panowie feudalni) w okresie Edo (1600-1868). Następnie poruszona zostaje kwestia przemian okresu Meiji (1868-1912), które obejmują tak prawodawstwo, industrializację, jak i kwestie społeczno-kulturowe. Na uwagę zasługuje opis prac nad kodyfikacją japońskiego prawa rodzinnego. Dodać należy, że wprowadzie w japońskiej (czy też japońsko-konfucjańskiej) tradycji prawnej instytucja rozwodu funkcjonowała nieprzerwanie przez wiele wieków, jednakże prawo wystąpienia z żądaniem rozwodu przyznano kobietom dopiero w okresie Meiji dekretem nr 162 z 1873 r., natomiast dekret nr 209 z 1875 r. precyzował przesłanki uprawniające kobietę do żądania rozwodu (s. 72). Wcześniej, w okresie Edo, funkcjonowały buddyjskie świątynie rozwodowe, gdzie (w wypadku niemożności dokonania rozwodu w drodze konsensualnej) uciekały i szukały schronienia kobiety pragnące rozwodu (przeważnie arystokratki, gdyż to one ze względu na fakt, iż małżeństwo miało znaczenie polityczne, mogły mieć poważne trudności z uzyskaniem zgody małżonka na rozwód). Wówczas – albo uiszczaly świątyni zwyczajową opłatę za negocjowanie rozwodu ze współmałżonkiem w ich imieniu przez mnichów, lub też czekały trzy lata. Po upływie tego czasu (zgodnie z przyjętym zwyczajem) mąż był zobowiązany wydać małżonce niezbędne do rozwodu dokumenty (s. 54).

Rozdziały II oraz III dotyczą problematyki unormowania instytucji małżeństwa we współczesnym prawie japońskim, w tym jego zawarcia oraz ustania. Recenzentowi unormowania japońskie w tym przedmiocie były znane przed lekturą omawianej pracy. W tym zakresie recenzent nie podnosi żadnych krytycznych uwag, podkreślając merytoryczną poprawność rozważań Autorki.

Instytucję małżeństwa w prawie japońskim reguluje *Minpō*, tj. Kodeks Cywilny⁷. Japonia nie posiada odrębnego kodeksu rodzinnego i opiekuńczego. Dla czytelnika może się wydać zadziwiające, że japońskie prawo w zakresie procedury zawierania związku małżeńskiego przewiduje jedynie jego formę świecką, która obejmuje złożenie prawidłowo wypełnionego formularza (wniosek o rejestrację małżeństwa/zgłoszenie, zawiadomienie o zawarciu małżeństwa, jap. *kon'in no todoke*) we właściwym urzędzie miasta, podpisanego i opatrzonego pieczęciami przez nupturientów oraz przez dwóch pełnoletnich świadków.

⁶ Termin *buke shohatto* odnosi się do szeregu regulacji stanowionych przez poszczególnych *siogunów* za czasów rządów Tokugawów (1600-1868). Pierwszy z tych aktów wydano w 1615 r. Każdy kolejny *siogun* obejmując swój urząd zatwierdzał dotychczas obowiązujące *buke shohatto* lub też wydawał własne, stanowiące nowelizację dotychczas obowiązującego. Zob. J. Tubielewicz, *op. cit.*, s. 262.

⁷ *Minpō*, Ustawa nr 89 z 27 kwietnia 1896 r. – (japoński) Kodeks Cywilny.

Wniosek sporządza się w języku japońskim i załącza się do niego wyciąg (*koseki shōhon*) z lub pełny odpis rejestru rodzinnego (*koseki tōhon*). Kwestie formalne związane z rejestrem rodzinnym (*koseki*) współcześnie reguluje *Koseki-hō* z 1947 r.⁸. Po złożeniu prawidłowo wypełnionego wniosku o rejestrację małżeństwa urząd wydaje zaświadczenie o przyjęciu zgłoszenia. Wszelkie ceremonie o charakterze religijnym czy świeckim pozostają poza zainteresowaniem władz państwowych.

Podobnie procedura dotycząca rozvodu w swej najprostszej postaci, tj. *kyōgi rikon* (japońskie prawo przewiduje różne formy rozvodu), obejmuje prawidłowe wypełnienie, podpisanie i opatrzenie pieczęciami przez małżonków oraz dwóch świadków, a następnie złożenie tzw. zielonego formularza, tj. formularza rozwodowego – w postaci rozvodu za porozumieniem obojga małżonków (rozvodu konsensualnego). Około 90% rozwodów w Japonii jest dokonywanych w tej formie (s. 204). Prawo japońskie przewiduje jednak również rozwód w formie koncyliacyjnej oraz sądowej (procedura może obejmować postępowanie przed sądem rejonowym lub przed sądem okręgowym). W takim wypadku formularz rejestracji rozvodu składany jest przez mediatora (rozwód w postępowaniu koncyliacyjnym – *chōtei rikon*) lub przez sąd (*shimpan rikon*, *saiban rikon* – rozwód sądowy).

Znaczącą odmiennność w stosunku do regulacji polskiego KRiO stanowi kwestia, iż *Minpō* rozumie pojęcie nieważności małżeństwa jedynie przez pryzmat unieważnienia małżeństwa i nie rozpoznaje koncepcji małżeństwa nieistniejącego. Unieważnienie małżeństwa w prawie japońskim może być dokonane jedynie w wypadku spełnienia przesłanek należących do katalogu *numerus clausus* i co do zasady wywiera skutki wyłącznie na przyszłość, tj. nie ma mocy wstecznej. Tymczasem na gruncie regulacji polskiej małżeństwo niezawarte (wobec braku spełnienia jednej z tzw. konstytutywnych przesłanek małżeństwa zawartych w art. 1 i 2 KRiO) rozróżnia się od małżeństwa zawartego wadliwie wobec istnienia przeszkód małżeńskich. Tym samym polskie prawo rozróżnia unieważnienie (ustanie małżeństwa zawartego wadliwie, lecz istniejącego) od stwierdzenia nieistnienia (czegoś co nie istnieje nie da się unieważnić, a jedynie stwierdzić jego nieistnienie wobec niespełnienia przesłanek konstytutywnych), podczas gdy prawo japońskie takiego rozróżnienia nie czyni (s. 141-145)⁹.

Z recenzowanej pracy wyłania się kompleksowy obraz opisywanej problematyki. Autorka szczegółowo odnosi się do kwestii tak prawnych, jak i socjologicznych (zarówno

⁸ *Koseki-hō*, Ustawa nr 224 z 22 grudnia 1947 r. – ustawa o rejestrze rodzinnym.

⁹ Por. art. 1 i 2 ustawy z dnia 25 lutego 1964 – Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy, Dz. U. z 2020 r. poz. 1359.

w kontekście współczesności, jak i w kontekście historycznym) związanych z instytucją małżeństwa. Praca napisana jest w dobrym stylu, świadczącym o erudycji Autorki. Na korzyść pracy wskazać należy także, że Autorka wyjaśnia skomplikowane niekiedy kwestie w bardzo przystępny sposób. Co więcej, zaznaczyć należy, że do publikacji przedmiotowej pracy, brak było na polskim rynku literatury prawniczej kompletnego opracowania w przedmiocie instytucji (w tym problematyki zawarcia i ustania) małżeństwa w prawie japońskim.

Odnosząc się do tezy przedstawionej przez Autorkę we wstępie, należy ją uznać za należycie wykazaną, gdyż w toku wywodu zaprezentowano na jej poparcie szereg argumentów¹⁰, w tym w szczególności wykładnię przepisów dotyczących małżeństwa w szeregu różnego rodzaju regulacji prawnych oraz przedstawiono funkcjonowanie tej instytucji w Japonii z perspektywy socjologicznej i filozoficznej. Autorka wyraźnie wielokrotnie podkreśliła kwestię wpływu konfucjanizmu na postrzeganie tak małżeństwa, jak i roli kobiet w życiu społecznym oraz rodzinnym. Nadmienić należy, że Autorka postrzega konfucjanizm co do zasady jako filozofię, a nie religię, przyjmując tym samym okcydentalny paradygmat w tym przedmiocie (s. 107)¹¹.

Myśl konfucjańska pozostaje nadal żywa w społeczeństwie japońskim. Normy i relacje wywodzone z konfucjanizmu wciąż, pomimo postępującej globalizacji, funkcjonują w społeczeństwie, czasem w postaci nie w pełni uświadomionej lub też nawet nieświadomej, istniejąc w formie zbliżonej do tej ukształtowanej wielowiekową tradycją. Pomimo deklarowanych przez władze japońskie działań zmierzających do promowania i przestrzegania zasady równości płci, nadal podnosi się (zwłaszcza z perspektywy feministycznej¹²) istnienie pewnych form dyskryminacji. B. Jelonek w swej pracy podkreśla tak pozorność przyznanej ochrony prawnej (pozornego zrównania praw pomiędzy płciami wyłącznie na poziomie literalnego brzmienia przepisów), jak również istnienie i postrzeganie pewnych (negatywnych) zjawisk społecznych na kanwie problematyki równości płci. Świadomość społeczna¹³ (którą na

¹⁰ Choć w tym miejscu nadmienić należy, że zdaniem recenzenta jeden z tych argumentów – dotyczący dziedziczenia tronu przez kobiety – należy poddać nieco szerszej analizie. Kwestia ta zostanie poszerzona w dalszej części nin. recenzji.

¹¹ Zagadnienie problematyki tożsamości konfucjanizmu zostało dość obszernie omówione przez recenzenta w artykule naukowym pt. „*Czy konfucjanizm jest religią?*”. Recenzent porusza tam kwestie związane z postrzeganiem konfucjanizmu tak przez samych konfucjanistów, jak również przez przedstawicieli kręgu kultury judeo-chrześcijańskiej. Zob. P. Szklarczyk, *Czy konfucjanizm jest religią?*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2021, t. 15, s. 112-137. Zob. także X. Yao, *Konfucjanizm. Wprowadzenie*, Kraków 2009, s. 32-69.

¹² Takie ujęcie jest przedstawione w stanowiącej reportaż pozycji K. Bednarz. Zob. szerz. K. Bednarz, *Kwiaty w pudełku. Japonia oczami kobiet*, Wołowiec 2019.

¹³ Nawiązując do poglądów É. Durkheima zaliczyć do jej składowych można tradycję, uwarunkowania kulturowe, filozofię, religię, światopogląd właściwe dla dominującej części społeczeństwa; por. E. Kundera, *Durkheim Émile*

gruncie japońskim w znacznej mierze ukształtował konfucjanizm) rzutuje na rozumienie instytucji prawnych, a zatem wykładnię przepisów je regulujących, a w następstwie także i praktykę ich stosowania. Dodać należy, że przedmiotowa problematyka dotyczy nie tylko prawa rodzinnego, ale odnosi się m.in. do praktyk i zjawisk związanych z prawem pracy (np. tzw. szklany sufit czy też tzw. *gender gap*¹⁴). Recenzent pragnie również z ostrożności nadmienić, że jakkolwiek w żadnym wypadku nie podziela poglądów feministycznych czy też feministycznego paradygmatu postrzegania rzeczywistości pod kątem różnorakich (czy to rzeczywistych, czy też urojonych) form dyskryminacji kobiet, nie sposób zaprzeczyć, że konfucjanizm (szczególnie neokonfucjanizm¹⁵) ma charakter silnie patriarchalny. Przez ów „silnie patriarchalny charakter” konfucjanizmu rozumieć należy, że podkreśla on nierówność pomiędzy mężczyzną a kobietą, podporządkowując kobiety mężczyznom. Nierówność ta jest nierównością w prawach. Konfucjanizm (w szczególności neokonfucjanizm) przyznaje mężczyznom prawo do decydowania na wielu płaszczyznach życia, tak w sferze prywatnej, jak i publicznej (w tym zawodowej), odmawiając często tych samych praw kobietom (lub ograniczając w nich kobiety). Podkreśla się również nierówność obowiązków oraz ograniczenie aspiracji kobiet wyłącznie do bycia głową domowego ogniska. Ponadto, za takie same przestępstwa (lub wykroczenia, tak przeciw prawu jak i przeciw moralności) nierzadko nakazywał karać kobiety surowiej niż mężczyzn (nierówność wobec prawa). Wprawdzie tak skrajne poglądy i postawy stanowią, co do zasady, *relikt czasów słusznie minionych*, jednakże nie sposób zaprzeczyć, że pewne, (nieraz słusznie) uznawane za dyskryminujące, zwyczaje wciąż jeszcze nie zanikły. Stąd też myśl ta (w szczególności myśl neokonfucjańska) nie może być z perspektywy współczesności oceniana pozytywnie (przynajmniej z tej perspektywy i w wyżej opisanym zakresie).

Pośród nielicznych uwag krytycznych wymienić należy kilka drobnych nieścisłości lub pominieć, które wkrały się w treść pracy. Już w tym miejscu zaznaczyć jednak należy, że nie mają one istotnego znaczenia z punktu widzenia problematyki poruszanej w recenzowanej pracy oraz prawidłowości wyводу Autorki, a recenzent zwraca na nie uwagę jedynie z tego powodu, że sam zajmuje się naukowo i hobbystycznie zagadnieniami z zakresu historii

[w:] E. Kundera, M. Maciejewski (red.), *Leksykon myślicieli politycznych i prawnych*, Warszawa 2009, s. 388-390.

¹⁴ Recenzent przez to pojęcie rozumie „niższe wynagrodzenie wypłacane za taką samą ilościowo i jakościowo pracę”.

¹⁵ P. Szklarczyk, *op. cit.*, s. 121, 125-126.

japońskiej myśli politycznej i prawnej, historią ustroju Japonii oraz konstytucjonalizmem japońskim.

Autorka w pracy wskazuje wprost, że „wyłączenie kobiet z dziedziczenia tronu cesarskiego jest przejawem dyskryminacji ze względu na płeć w Japonii” (tak na s. 257, podobnie na s. 6, zagadnienie omówione na stronach 162-176). Pomija jednakże zupełnie przyczynę dla której przedmiotowa reguła prawna została wprowadzona. Nie był nią bynajmniej konfucjanizm (a przynajmniej nie bezpośrednio), lecz wnioski wyciągnięte z próby uzurpacji tronu cesarskiego, do której doszło za panowania cesarzowej znanej pod imionami Kōken (749-758) i Shōtoku (764-779)¹⁶. Owey uzurpacji usiłował dokonać będący kochankiem ww. Cesarzowej mnich buddyjski imieniem Dōkyō. Wydarzenie to doprowadziło do wprowadzenia zasady, że Tronu Cesarskiego nie może dziedziczyć kobieta (jest on dziedziczony po mieczu a nie po mieczu i po kądzieli)¹⁷. Od zasady tej, od chwili jej ustanowienia, odnotowano zaledwie dwa wyjątki, oba w okresie Edo, gdy pozycja ustrojowa i faktyczna cesarza były całkowicie zmarginalizowane¹⁸. Wprowadzona reguła miała zatem na celu wyłączenie możliwości uzurpacji tronu przez osobę spoza Domu Cesarskiego lub zmianę dynastii panującej, wobec czego recenzent uważa, że zapewniała ona ochronę uzasadnionego interesu publicznego (choć niekoniecznie z zachowaniem zasady proporcjonalności). Zmiany dynastii panujących oraz spory o roszczenia pomiędzy pretendentami do tronu stanowiły przecież zarzewie niejednego konfliktu zbrojnego. Stąd też, jakkolwiek można w tym wypadku mówić o dyskryminacji, nie powinno się pomijać *ratio legis* danego unormowania. Z perspektywy historycznej można przedmiotową zasadę uznawać za uzasadnioną, lecz odnosząc się do realiów współczesnych (mając na względzie także obecną pozycję ustrojową Cesarza i ustrój państwowy) nie sposób zaprzeczyć, że utraciła ona swe znaczenie, wobec czego scharakteryzować ją jako anachroniczną i dyskryminującą¹⁹.

¹⁶ Jest to jedna osoba, która panowała dwukrotnie, pod dwoma różnymi imionami. W recenzowanej pozycji Cesarzowa ta została wspomniana na s. 175.

¹⁷ U. Muszalska, *Początki państwowości Japonii*, „Acta Erasmiana” 2014, t. 6, s. 59-60, por. J. Tubielewicz, *op. cit.*, s. 73-75.

¹⁸ J. Tubielewicz, *op. cit.*, s. 263-264, 441-443

¹⁹ Nadmienić należy, że z perspektywy krytycznej (której recenzent nie podziela) samo istnienie monarchii w Japonii jest nieuzasadnione (jako instytucji bezużytecznej w porządku konstytucyjnym opartym na systemie parlamentarno-gabinetowym dysponującym legitymacją pochodzącą z demokratycznych wyborów) i stanowi relikwitu dawnego arystokratycznego przywileju (aspekt nierówności) – wobec czego monarchia powinna zostać zlikwidowana. W tym miejscu recenzent mógłby przedstawić własne rozważania w przedmiocie potencjalnych rozwiązań *de lege ferenda* dotyczących kwestii dziedziczenia Chryzantemowego Tronu, lecz zagadnienie to nie jest przedmiotem nin. recenzji.

Drobną nieścisłość stanowi pominięcie w zawartym na s. 175 wyliczeniu kobiet zasiadających na Chryzantemowym Tronie dwóch władczyń, tj. cesarzowej Meishō (panowała w latach 1629-1643) oraz cesarzowej Go-Sakuramachi (panowała w latach 1762-1771)²⁰. Stanowiłoby to kolejny, dość znaczący (zasiadanie przez kobiety na tronie pomimo obowiązywania ww. zakazu) argument przeciw krytykowanym przez Autorkę w tym miejscu kontrfaktycznym tezom konserwatystów (głoszących, że na tronie japońskim nigdy nie zasiadała kobieta, *sic!*).

Autorka na s. 19 wskazuje, że *shintō* jest religia bez świętych pism. Z twierdzeniem tym należy się zgodzić²¹. Warto jednak podkreślić, że tradycja szintoistyczna, początkowo przekazywana ustnie, została spisana w *Kojiki* (którą Autorka zresztą cytuje) oraz w *Nihonshoki*. Urząd ds. Kultu (*shintō*) spisywał w okresie funkcjonowania systemu *ritsuryō* ceremonie różnego rodzaju, w tym opisywał szczegóły ceremonii szintoistycznych. Część rytuałów została spisana w tzw. *Kodeksie Engi* (powstałym w X w.). W okresie Edo ruch natywistyczny prowadził ożywione badania nad szintoizmem z zamiarem oddzielenia tej religii od wpływów buddyjskich i uczynienia z niej „japońskiego odpowiednika chrześcijaństwa”²². W XIX w. powstała z kolei tzw. mitologia wygładzona, tj. spis mitów Domu Cesarskiego, której celem było usunięcie pewnych oczywistych sprzeczności w tradycji spisanej w ww. zbiorach mitów²³.

Uwagę recenzenta zwrócił również tytuł jednego z podrozdziałów (Rozdział I, § 1, III. *Feudalizm japoński*, s. 48), który w kontekście zawartości podrozdziału zdaje się sugerować, że feudalizm japoński zaczyna się od okresu Edo. Pozostaje prawdą, że w okresie Edo państwo i społeczeństwo japońskie były zorganizowane w systemie feudalnym, jednakże system feudalny funkcjonował w Japonii od czasów znacznie wcześniejszych. Źródeł japońskiego feudalizmu doszukiwać się należy najpóźniej w okresie *Heian* (794-1185, wykształcenie się, wobec niewydolności zaadaptowanego z Chin systemu obowiązku służby wojskowej, kasty *bushi* – zawodowych wojowników). Podczas wojny *Genpei* (1180-1185), wskutek polityki

²⁰ J. Tubielewicz, *op. cit.*, s. 441-443.

²¹ A. Kość, *Filozoficzne podstawy prawa japońskiego w perspektywie historycznej*, Lublin 2001, s. 38; O mitologii japońskiej zob. szerzej J. Tubielewicz, *Od mitu do historii. Wykłady o Japonii*, Warszawa 2006.

²² Jeden z czołowych japońskich natywistów, Aizawa Seihisai (1782-1863) przypisywał chrześcijaństwu rolę czynnika jednoczącego społeczeństwa Zachodu i dopatrywał się w nim źródła potęgi Zachodu. Taką też rolę miał zdaniem japońskich natywistów przyjąć na gruncie japońskim szintoizm; zob. M. Piegzik, *U źródeł japońskiego nacjonalizmu i militarystyki — doktryna kokutai w życiu politycznym Cesarstwa Japonii w latach 1867–1945*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2018, t. 40, nr 2, s. 30-31, zob. także S. Aizawa, 新論 (jap. *Shinron*, pol. „Nowe Tezy”), b.m.w., 1825, <http://www.1-em.net/sampo/sinron/sinron/index.htm>, (dostęp 27.12.2022 r.).

²³ U. Muszalska, *op. cit.*, s., 48-50.

Minamoto Yoritomo (1147-1199, *siogun* w latach 1192-1199), wykształcił się wyraźnie sprecyzowany kontrakt feudalny pomiędzy seniorem a wasalem, co położyło podwaliny pod system *bakufu*²⁴. Genezy stosunków feudalnych na gruncie japońskim można jednak doszukiwać się znacznie wcześniej, tj. od tzw. reform okresu *Taika* (lata 645-702, przekazanie przez rody (*uji*) arystokratyczne ziemi Cesarzowi, który następnie przekazał ją ponownie arystokracji do administrowania w jego imieniu,²⁵; recenzent, za J. Tubielewicz datuje koniec okresu *Taika* na 702 r., tj. skompilowanie kodeksu *Taihō*²⁶). Feudalizm japoński okresów Kamakura (1192-1333) i Muromachi (1336-1573) określa się w literaturze jako okres feudalizmu niejednolitego (czy też dualistycznego), gdyż wówczas obok ziem podlegających *siogunowi* (porządek feudalny *bakufu*) funkcjonowały równocześnie ziemie podległe chińskiemu systemowi *ritsuryō*²⁷. Jako ziemie podległe systemowi *ritsuryō* należy wskazać *kuge*, tj. posiadłości należące bezpośrednio do cesarza i osób należących do Domu Cesarskiego, a także *honjo*, tj. posiadłości należące do osób nie będących *bushi* (tj. nie należących do kasty wojowników). Część władzy pozostawała wówczas, przynajmniej teoretycznie, w ręku Cesarza²⁸. Okres Edo charakteryzuje się z kolei jako okres feudalizmu jednolitego, gdyż wówczas cały kraj (włącznie z Dworem Cesarskim) był faktycznie poddany władzy i regulacjom wydawanym przez *sioguna* rezydującego w Edo.

W kontekście Minamoto Yoritomo Autorka pisząc, że „był [on] siódmym szogunem w historii Japonii, a pierwszym z szogunów tego okresu [Kamakura]” (s. 43) najprawdopodobniej pragnęła wskazać, iż do objęcia władzy przez Minamoto Yoritomo w 1192 r. *Sei'i-taishōgun* był jedynie najwyższym stopniem wojskowym. Stanowisko to utworzono podczas wojen z Ajnami (schyłek VIII w.). Dopiero po sformowaniu systemu *bakufu* stało się ono dziedzicznym centralnym organem administracji publicznej (władzy państwowej) o funkcjach *de facto* głowy rządu. Kwestia ta wymagałaby jednak, zdaniem recenzenta, wyjaśnienia w przypisie.

²⁴ *Bakufu* – dosł. rządy spod namiotu, swoista dla Japonii forma rządów feudalnych, system ustrojowy w którym uprawnienie do sprawowania najwyższej władzy nad państwem zostało przelane (inwestytura cesarska) w ręce najwyższego dowódcy wojskowego. Autorka w pracy posługuje się w tym kontekście anglicyzmem „szogunat” (odmienna transliteracja – *siogunat*), jest to spolszczenie od ang. *shōgunate* (zapis w transkrypcji Hepburne’a). Słowo *siogun* stanowi skróconą formę jap. *Sei'i-taishōgun*, tj. Naczelný dowódca wojsk ekspedycyjnych przeznaczonych do podboju barbarzyńców.

²⁵ J.W. Hall, *Japonia*, Warszawa 1979, s. 44-47.

²⁶ J. Tubielewicz, *Historia Japonii*, s. 56.

²⁷ Dosł. normy karzące i napominające, był to zaadaptowany w okresie Reform *Taika* system chiński, unormowania określające zasady funkcjonowanie tegoż systemu zostały wyrażone m.in. w kodeksie *Taihō*.

²⁸ J. Tubielewicz, *Historia Japonii*, s. 159 i n.

Na stronie 58 Autorka stwierdziła, że „w latach 1633-1639 rząd Tokugawy [Iemitsu – przyp. recenzenta] wprowadził prawodawstwo zakazujące jakichkolwiek kontaktów z Zachodem [...]”. Zdanie to zawiera w sobie nieścisłość. Faktem jest, że w wyniku japońskiego izolacjonizmu (którego gorącym zwolennikiem był trzeci *siogun* z rodu Tokugawa) kontakty z cudzoziemcami ustały niemal zupełnie (polityka *sakoku*, dosł. zamknięty kraj)²⁹. Kluczowe jednak pozostaje użyte w poprzednim zdaniu słowo „niemal”, gdyż *bakufu* pozostawiło furtkę do wymiany handlowej i intelektualnej z Zachodem poprzez sztuczną wysepkę Dejima w Nagasaki (obecnie kanał oddzielający Dejimą od wyspy Kiusiu został zasypyany, więc nie jest ona oddzielną wyspą, a stanowi część Kiusiu), na której mieściła się holenderska faktoria handlowa. Zakaz kontaktów z cudzoziemcami (głównie Europejczykami) wynikał z obawy przed konkwistą ze strony chrześcijan i nie obejmował Holendrów (choć nie znaczy to, że mogli oni bez ograniczeń schodzić na ląd i swobodnie się po nim poruszać; było to poddane ścisłej reglamentacji, a pracownicy faktorii poddawani byli szeregowi procedur uwłaczających ich godności, z przeszukaniem, rewizjami osobistymi oraz *fumie*³⁰ włącznie). Holendrów nie uważano w Japonii za chrześcijan, gdyż w przeciwieństwie do Hiszpanów i Portugalczyków, ze względu na wyznawany protestantyzm, nie wahali się oni poddawać *fumie*. Wynikało to z bardziej literalnego traktowania Pisma Świętego w protestantyzmie, a w szczególności *passusu* odnoszącego się do zakazu czynienia wizerunków Boga i oddawania im czci³¹.

Odnosnie wprowadzonego w okresie Meiji i funkcjonującego do końca II Wojny Światowej systemu *ie* (tradycyjny japoński model rodziny opartej o nazwisko rodowe i funkcjonującej pod rządami głowy rodziny, a jednocześnie domostwa) recenzent spotkał także krytykę tego systemu w oparciu o przesłanki inne, niż przedstawione przez Autorkę (s.59). Ogółowi japońskiego społeczeństwa narzucono model małżeństwa samurajskiego, podczas gdy kobiety należące do kasty chłopów, kupców czy rzemieślników raczej cieszyły się większą swobodą niż *onna-bushi* (dosł. kobiety-wojowniczki, tj. kobiety należące do kasty samurajów)³². Na marginesie należy dodać, że używany dawniej wyraz *onna* jest uważany

²⁹ Idealnym pretekstem do wprowadzenia i bezwzględnego przestrzegania izolacjonistycznej polityki było powstanie chłopów (do którego dołączyli również roninowie – samurajowie bez panów) w Shimabarze (1637-1638). Znaczna część powstańców była wyznania chrześcijańskiego, a na ich sztandarach znalazły się hasła i symbole chrześcijańskie (a więc hasła obcej, cudzoziemskiej religii), natomiast powstanie zostało wsparte materialnie przez Portugalczyków. Por. *ibid.*, s. 282-286

³⁰ *Fumie* – dosł. obraz do deptania, była to uwłaczająca procedura służąca wykazaniu, że poddawana jej osoba nie jest chrześcijaninem. Polegała ona na podeptaniu wizerunku Jezusa Chrystusa, Matki Boskiej, ewentualnie któregoś ze świętych.

³¹ por. Wj 20, 4-5.

³² K. Bednarz, *op. cit.*

współcześnie za pejoratywne określenie kobiety, wobec czego został w prawodawstwie zastąpiony mającym neutralny wydźwięk słowem *jōsei*³³.

Recenzent pragnie wyszczególnić również zawarty na stronie 61 przypis nr 262, który w sposób niezwykle trafny i zwięzły odnosi się do problematyki związanej ze znaczeniem terminu „*Meiji ishin*”. Tłumaczenie „*Meiji ishin*” jako „Restauracja Meiji” zyskało popularność dzięki literaturze anglojęzycznej (*Meiji Restoration*), jednakże nie oddaje ono w pełni znaczenia tegoż terminu. Choć recenzent preferuje tłumaczenie „Reformy [okresu] Meiji”, użyte przez Autorkę za E. Kostowską-Watanabe sformułowanie „transformacja Meiji” należy uznać za uzasadnione, słuszne i w pełni trafne.

Na s. 77 Autorka określa „*ugrupowanie polityczne pod kierownictwem Ito Hirobumiego*” jako „konserwatywne”. Twierdzenie to nie jest błędne, jednakże należy zaznaczyć, że Itō Hirobumi, mimo że przedstawiał poglądy, których część należy niewątpliwie określić jako konserwatywne, nadal był zwolennikiem modernizacji i reform (w szczególności opowiadał się za likwidacją systemu feudalnego). Itō H. wraz ze swoimi współpracownikami pozostawał zwolennikiem okcydentalizacji Japonii, choć w postaci znacznie bardziej ograniczonej, niż widzieliby to myśliciele i politycy tacy jak Ōkuma Shigenobu czy Fukuzawa Yukichi³⁴. Jednakże istniały również w Japonii znacznie bardziej konserwatywne środowiska, choć zostały one odsunięte od realnego udziału we władzy³⁵. Pozostaje prawdą, że w latach osiemdziesiątych XIX w. w Japonii doszło do kolejnej wolty w stosunku do procesu okcydentalizacji i przewagę w dyskursie politycznym zaczęły ponownie zyskiwać środowiska popierające wartości konfucjańskie i koncepcje takie jak *kokutai*³⁶ czy *Yamato-damashii*³⁷.

³³ Art. 24 ust. 1 *Nipponkoku Kenpō* (Konstytucji Państwa Japonia) z dnia 3 listopada 1946 r. (dalej: Konstytucja *Shōwa*).

³⁴ Recenzent uważa, że poglądy aktywistów ruchu procesarskiego (*sonno-jōi*) z okresu *bakumatsu* (lata 1853/4-1868) wykazują bliskie podobieństwo do tzw. konserwatyizmu rewolucyjnego (Itō H. należał do tego ruchu politycznego). W kontekście poglądów Itō H., można rozważać ich klasyfikację jako pewnej formy konserwatyizmu ewolucyjnego. W treści *Teikoku Kenpōgikai* (Komentarze do Konstytucji Cesarstwa [Wielkiej Japonii], Tokio 1906) można dostrzec pewne podobieństwa do późniejszych rozważań C. Schmitta dot. stanu pozakonstytucyjnego. W zakresie postaci i poglądów Itō Hirobumiego zob. szerz. M. Łuczko, *Itō Hirobumi i Yamagata Aritomo. Czołowi politycy Japonii okresu Meiji (1868-1912)*, Warszawa 2006, W zakresie poglądów Itō na porządek konstytucyjny Japonii zob. H. Itō, *Commentaries on the Constitution of Empire of Japan*, Tokio 1906. Przekładu nin. pozycji na j. angielski dokonał Itō Miyoji.

³⁵ por. K. Okakura, *Przebudzenie się Japonii*, Warszawa 1905, s. 94 i n.

³⁶ *Kokutai* - dosł. ciało państwa, alternatywne tłum. (m.in.) duch narodowy, istota narodowa lub charakter narodowy. Idea podkreślająca boski charakter instytucji i osoby cesarza, uzasadniająca jego zwierzchność nad poddanymi oraz wyjątkowość Japonii. Zob. szerz. M. Piegzik, *op. cit.* s. 28 i n.

³⁷ *Yamato-damashii* – dosł. dusza [dawnej] Japonii, nacjonalistyczna koncepcja podkreślająca wyjątkowy charakter Japonii, E. Pałasz-Rutkowska, K. Starecka, *Japonia*, Warszawa 2004, s. 58-59.

Na stronie 105 Autorka pisze, że (obecnie obowiązująca) „Konstytucja Shōwa jest w rzeczywistości znowelizowaną w 1946 roku Konstytucją Meiji³⁸”. Podobnie na stronie 110 stwierdza, że „Japonia w całej swojej historii istnienia miała dwie, **a właściwie jedną ustawę zasadniczą**, albowiem konstytucja Shōwa to w rzeczywistości znowelizowana konstytucja Meiji”. W następnym zdaniu słusznie zauważa jednak, że „te dwie konstytucje różnią się od siebie w znacznym stopniu” (s. 110). Recenzent nie jest w stanie zgodzić się z poglądem, że Konstytucja Shōwa stanowi właściwie znowelizowaną Konstytucję Meiji, a Japonia „w całej swej historii miała dwie, a właściwie jedną ustawę zasadniczą”. Recenzent rozumie, że Autorka pragnęła podkreślić ciągłość ustrojową państwa Japońskiego, i w tym zakresie wskazać należy, że teza ta jak najbardziej pozostaje do obrony. Jednakże twierdzenie zawarte w pracy („Konstytucja Shōwa jest w rzeczywistości znowelizowaną w 1946 roku Konstytucją Meiji”) jest prawdziwe tylko w takim sensie, w jakim prawdziwe pozostaje twierdzenie, że obecnie obowiązująca Konstytucja RP³⁹ stanowi znowelizowaną Konstytucję PRL⁴⁰. Jednakże, skoro w żadnym wypadku nie można stwierdzić, żeby Konstytucja RP pozostawała Konstytucją PRL, tak również Konstytucja Shōwa nie jest Konstytucją Meiji. Istnieją wprawdzie między nimi pewne, naprawdę drobne, symboliczne podobieństwa. Pośród nich wskazać należy przede wszystkim na systematykę (w obu Konstytucjach Rozdział I zatytułowany jest „Cesarz”) oraz treść art. 1 Konstytucji Shōwa, który określa Cesarza jako symbol Państwa i jedności Narodu Japońskiego, co stanowi nawiązanie do japońskiej tradycji i historii (oraz roli monarchy w przeszłości). Pomędzy ww. regulacjami konstytucyjnymi istnieją jednak ogromne różnice jakościowe. W pierwszej kolejności należy podkreślić różnicę w zakresie praw przyznanych obywatelom oraz ustrojowych gwarancji ich ochrony. Ponadto uchylono wiele prerogatyw cesarskich (marginalizując pozycję Cesarza), wzmacniając pozycję ustrojową Parlamentu i ustanowiono realne gwarancji praworządności dla zapewnienia należytego funkcjonowania systemu parlamentarno-gabinetowego (ustanowiono wprost odpowiedzialność Rządu przed Parlamentem). Osłabieniu (czy też likwidacji – w zależności od wykładni) uległa również pozycja sił zbrojnych⁴¹, które poddano cywilnej kontroli⁴². Nawet pomijając genezę i proces prac nad Konstytucją Shōwa (w istocie można nawet mówić

³⁸ Konstytucja Meiji, wł. *Dainippon Teikoku Kenpō* z 11 lutego 1889 r. – Konstytucja Wielkiego Cesarstwa Japonii lub Konstytucja Cesarstwa Wielkiej Japonii. Obowiązywała w latach 1890-1947.

³⁹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.

⁴⁰ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz.U. z 1952, nr 33, poz. 232 z późn. zm.

⁴¹ Po II Wojnie Światowej rozwiązano Cesarskie Wojska Lądowe i Cesarską Marynarkę Wojenną. Obecnie Japonia dysponuje *Jietai*, (pol.) Siłami Samoobrony.

⁴² Problematyka (swoistego dla porządku prawnego Japonii) art. 9 Konstytucji Shōwa jest obszerna i dość dobrze omówiona w literaturze przedmiotu.

o narzuceniu jej po wojnie przez Amerykanów⁴³), określona przez Autorkę nowelizacja stanowi formalną zmianę całego aktu⁴⁴. Nowelizacja ta została jednak dokonana w zgodzie z właściwymi przepisami Konstytucji Meiji.

Na stronie 107 autorka określa *Kōshitsu Tenpan* (皇室典範, Reskrypt o Domu Cesarskim, w przekładach, obok słowa „reskrypt” funkcjonują też słowa „akt”⁴⁵ lub „prawo”⁴⁶; dosł. Unormowania prawne [w przedmiocie] Domu [Rodziny] Cesarskiego) z 1889 r. jako „ustawę”. Określenie to jest co najmniej nieprecyzyjne. Termin japoński nie zawiera w sobie słowa 法 (*hō*)⁴⁷ lub 法律 (*hōritsu*) oznaczających ustawę, lecz posługuje się symbolem „典” (*ten*, termin ten również odnosi się do norm prawnych). Reskrypt ów, choć zawierał normy generalne i abstrakcyjne (co charakteryzuje ustawę w sensie materialnym), nie był ustawą w sensie formalnym. Jak sama Autorka wskazała, jego moc prawna była [wówczas] równa Konstytucji Meiji (szczególna moc prawna, wyższa od ustaw)⁴⁸. W Reskrypcie uregulowane są m.in. następstwo tronu, regencja, instytucja rady rodziny cesarskiej, instytucja cesarskiego guwernera, tytułatura, rozstrzyganie sporów wewnątrz Rodziny Cesarskiej (szczególny przedmiot regulacji). Akt ten nie został uchwalony przez Parlament Cesarstwa lecz został nadany przez Cesarza wraz z Konstytucją Meiji w dniu 11 lutego 1889 r. Co więcej, tak Konstytucja Meiji⁴⁹ jak i sam Reskrypt o Domu Cesarskim⁵⁰ intencjonalnie wyłączają udział Parlamentu w procedurze zmiany przedmiotowego Reskryptu (szczególna procedura nadania i zmiany – zdecydowanie odbiegająca od procedury ustawodawczej). Jak wyjaśnia Itō

⁴³ W kontekście procesu powstawania konstytucji Shōwa, zagadnienie to jest dobrze opracowane w literaturze przedmiotu. Na stronie National Diet Library (Japońskiej Biblioteki Parlamentarnej) znaleźć można szereg powiązanych z tym zagadnieniem dokumentów. <https://www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/list.html>, (dostęp 27.12.2022 r.).

⁴⁴ W zakresie problematyki związanej ze zmianami Konstytucji zob. szerzej B. Banaszak, *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2009, s. 55 i n.

⁴⁵ E. Pałasz-Rutkowska, *Cesarz Meiji (1852-1912). Wizerunek władcy w modernizowanej Japonii*, Warszawa 2012, s. 460.

⁴⁶ Itō Miyoji, tłumacząc Komentarze do Konstytucji Cesarstwa Japonii (autorstwa Itō Hirobumiego), przetłumaczył *Kōshitsu Tenpan* jako (ang.) „*Imperial House Law*”. Wyraz „*law*” może oznaczać tak „prawo” (jako system, zbiór norm), jak i „ustawę”, jednakże w angielskim (*British English*) języku prawniczym termin „ustawa” funkcjonuje co do zasady jako „*Act [of Parliament]*”. W przypadku Stanów Zjednoczonych jako „ustawa” funkcjonuje słowo „*Bill*” (*American English*). Por. Itō H., *op. cit.*, s. 6.

⁴⁷ Sam znak *hō* jest również nie w pełni precyzyjny. Podobnie jak jego polski czy angielski odpowiednik, w zależności od kontekstu (w tym przypadku w zestawieniu z innym znakiem) jego znaczenie może ulec zmianie. Polski termin „prawo” może oznaczać: 1. kierunek, 2. zbiór norm generalnych i abstrakcyjnych należących do systemu prawa powszechnie obowiązującego lub 3. nazwę rzeczową ustawy. Znak *hō* może występować m.in.: 1. w słowie *hōrei* (legislacja), 2. w słowie *hōritsu* czy też 3. w słowie *kenpō* (憲法 – konstytucja, dosł. (*ken*) podstawa (*hō*) [systemu] prawa krajowego, ustawa zasadnicza).

⁴⁸ Autorka napisała na s. 107 „Warto podkreślić, że w tym okresie japońska ustawa zasadnicza nie była traktowana jako najważniejszy akt prawa w państwie, ponieważ na równi z nią stosowana była ustawa Meiji *Kōshitsu Tenpan* (...)”.

⁴⁹ art. 74 Konstytucji Meiji.

⁵⁰ art. 62 Reskryptu o Domu Cesarskim z 11 lutego 1889 r.

Hirobumi, miało to zagwarantować, że „*jakakolwiek próba wpływu na tę kwestię [dziedziczenia tronu] przez poddanych nie jest dopuszczalna i nie będzie tolerowana*”⁵¹. Obecnie obowiązujący *Kōshitsu Tenpan* z 1947 r. jest, stosownie do przepisów Konstytucji Shōwa, ustawą⁵².

Recenzent nie może również zgodzić się z zawartym na stronie 106 twierdzeniem, że „*Konstytucja Meiji wprowadzała skromny katalog praw podstawowych obywateli*”. Konstytucja Meiji nie posługiwała się bowiem w żadnym miejscu terminem „obywatel”, lecz „poddany”^{53 54}. Pojęcia te należy uznać za właściwie przeciwstawne w kontekście problematyki podmiotowości jednostki. Nie sposób jednak nie zgodzić się z Autorką, że przyznane [poddanym] prawa były nieliczne, a ponadto dodać, iż miały charakter warunkowych przywilejów i mogły być ograniczane lub zniesione ustawą zwykłą lub cesarskim dekretem w miejsce [z mocą] ustawy⁵⁵.

Recenzent za niezwykle trafne uznaje nazwanie przez Autorkę porządku konstytucyjnego Meiji „*autorytarnym systemem quasi-absolutnej monarchii*” (s. 109). Wprawdzie, jak stanowiła konstytucja Meiji, Wielkie Cesarstwo Japonii było monarchią konstytucyjną⁵⁶, postanowienia Konstytucji nie zapobiegły przekształceniu Japonii w państwo autorytarne (a niektórzy twierdzą że nawet totalitarne) w latach trzydziestych i pierwszej połowie lat czterdziestych XX w. Choć formalnie Cesarz Meiji w preambule Konstytucji z 1889 r. (oraz w art. 4 tejże) zadeklarował wolę przestrzegania Konstytucji i zobowiązał do tego swoich następców, monarcha *de iure* nie ponosił jednak żadnej odpowiedzialności za jej naruszenie⁵⁷. Tymczasem (nawiązując do poglądów radykalnych zwolenników koncepcji *kokutai* przysługujące monarsze prerogatywy należy uznać za niezwykle daleko idące⁵⁸, gdyż zdaniem recenzenta pozwalały one tak monarsze, jak i Rządowi (zgodnie z linią radykalnych zwolenników koncepcji *kokutai*, Ministrowie odpowiadają wyłącznie przed Cesarzem⁵⁹) obchodzić ograniczenia Konstytucji. Jeżeli, mając na względzie powyższe, wspomni się jeszcze

⁵¹ H. Itō, *op. cit.*, s. 6.

⁵² Art. 2 Konstytucji Shōwa; *Kōshitsu Tenpan*, ustawa nr 3 z dnia 16 stycznia 1947 r. o Domu Cesarskim.

⁵³ Por. preambuła Konstytucji Meiji, Rozdział II Konstytucji Meiji.

⁵⁴ W ramach prowadzonych przez obóz rządowy prac nad Konstytucją Inoue K. przygotował projekt który posługiwał się pojęciem obywatela. Został on odrzucony jako nazbyt liberalny. Zob. J. Pittau, *Inoue Kowashi, 1843-1895 and the formation of modern Japan by Joseph Pittau, S.J., Monumenta Nipponica*, XX, 3-4, s. 267.

⁵⁵ Zob. Rozdział II (art. 18-32) Konstytucji Meiji; por. H. Itō, *op. cit.*, s. 15-19.

⁵⁶ Art. 4 konstytucji Meiji.

⁵⁷ art. 3 Konstytucji Meiji; przepis ten stanowił, że „Cesarz jest boski i nietykalny”.

⁵⁸ Odmienne na nin. kwestię zapatruje E. Pałasz-Rutkowska. Por. E. Pałasz-Rutkowska, „Wyjątkowa” pozycja monarchy Japonii nakreślona przez konstytucję Meiji – studium porównawcze, [w:] *Japonica*, t. II nr 1, Warszawa 1994, s. 29-38.

⁵⁹ Por. literalne brzmienie art. 55 Konstytucji Meiji.

kwestię samowoli sił zbrojnych (które formalnie podlegają wyłącznie Cesarzowi a realnie prowadzi własną politykę) wówczas uznać należy, że system ten był dalece niedoskonały. Choć Cesarz formalnie pozostawał monarchą konstytucyjnym, w świetle autorytarnej koncepcji wykładni Konstytucji jego władza w istocie nie podlegała żadnym ograniczeniom, i mógł tak dowolnie naruszać porządek konstytucyjny Cesarstwa, jak i w każdej chwili go znieść⁶⁰. Jednocześnie jednak trzeba podnieść, że istniały w japońskim dyskursie prawniczym koncepcje liberalne i demokratyczne, jak ta przedstawiana przez prof. Minobe Tatsukichiego.

Odnosząc się do zawartego na str. 146 zdania „dnia 12.6.2018 r. japoński prawodawca uchwalił zmianę treści art. 4 Minpō. Art. 4 Minpō stanowi[ł do 1.4.2022 r.], iż pełnoletnim jest ten, kto ukończył lat dwadzieścia.”⁶¹, uzupełnić należy, że poza cytowanym przepisem art. 4 Minpō problematykę pełnoletności normowały odrębnie dla Cesarza i Następcy Tronu przepisy *Kōshitsu Tenpan*. Zgodnie z art. 22 obowiązującej obecnie Ustawy Prawo o Domu Cesarskim z 1947 r., jak również w uprzednio obowiązującym stanie prawnym (art. 13 Reskryptu o Domu Cesarskim z 1889 r.), uzyskiwali oni (Cesarz oraz Następca Tronu) pełnoletność z ukończeniem 18 roku życia, co mogło m.in. służyć skróceniu ewentualnej Regencji⁶².

W tym miejscu recenzent pragnie ponownie podkreślić, że powyżej przedstawione uwagi stanowią wyłącznie didaskalia w stosunku do problematyki poruszonej w pracy.

Podsumowując, monografia autorstwa B. Jelonek stanowi niezwykle wartościowe, rzetelne opracowanie zagadnień związanych z instytucją małżeństwa w prawie japońskim. Recenzent przejawia nadzieję, że pozycja ta wpłynie na wzrost popularności, a co za tym idzie rozwój, badań nad prawodawstwem japońskim i japońską tradycją prawną.

⁶⁰ Pogląd taki wyrażał Ichimura K., zob. K. Colegrove, *The Japanese Emperor, The American Political Science Review*, Vol. 26, No. 4 (Aug., 1932), s. 647-648.

⁶¹ Od 1 kwietnia 2022 r. wiek pełnoletności uległ obniżeniu do lat 18).

⁶² Zob. Art. 22 *Kōshitsu Tenpan* z 1947 r.; art. 13 *Kōshitsu Tenpan* z 1889 r.

Bibliografia⁶³

Akty prawne:

- Dainippon Teikoku Kenpō (Konstytucja Wielkiego Cesarstwa Japonii) z 11 lutego 1889 r.
Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz.U. z 1952, nr 33, poz. 232 z późn. zm.
Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.
Koseki-hō, Ustawa nr 224 z 22 grudnia 1947 r. – ustawa o rejestrze rodzinnym.
(Meiji) Kōshitsu Tenpan (Reskrypt o Domu Cesarskim) z 11 lutego 1889 r.
(Shōwa) Kōshitsu Tenpan, ustawa nr 3 z dnia 16 stycznia 1947 r. o Domu Cesarskim
Minpō, Ustawa nr 89 z 27 kwietnia 1896 r. – (japoński) Kodeks Cywilny.
Nipponkoku Kenpō (Konstytucji Państwa Japonia) z dnia 3 listopada 1946 r.
Ustawa z dnia 25 lutego 1964 – Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy, Dz. U. z 2020 r. poz. 1359.

Pozycje książkowe, opracowania, artykuły naukowe i inne:

- Aizawa S., 新論 (jap. Shinron, pol. Nowe Tezy), b.m.w., 1825, <http://www.1-em.net/sampo/sinron/sinron/index.htm>, (dostęp 27.12.2022 r.).
Anonim, W. Kotański (przekład), *Kojiki, czyli Księga Dawnych Wydarzeń*, Warszawa 1986
Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, Biblia Tysiąclecia.
Banaszak B., *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 1999
Bednarz K., *Kwiaty w pudełku. Japonia oczami kobiet*, Wołowiec 2019.
Colegrove K., *The Japanese Emperor*, “The American Political Science Review” 1932, t. 26, nr 4.
Hall J. W., *Japonia*, Warszawa 1979.
Itō H., *Commentaries on the Constitution of Empire of Japan*, Tokio 1906.
Jelonek B., *Instytucja małżeństwa w prawie japońskim. Problematyka zawarcia i ustania związku małżeńskiego*, Warszawa 2022.
Kość A., *Filozoficzne podstawy prawa japońskiego w perspektywie historycznej*, Lublin 2001
Kundera E., *Durkheim Émile* [w:] E. Kundera, M. Maciejewski, *Leksykon myślicieli politycznych i prawnych*, Warszawa 2009.

⁶³ Choć znaczna część przypisów recenzenta ma charakter przypisów bibliograficznych, część z nich stanowi jedynie odesłanie do konkretnej pozycji (bez szczegółowego oznaczenia konkretnych stron) – stąd też recenzent zdecydował się na formułę wykazu źródeł.

- Łuczko M., *Ito Hirobumi i Yamagata Aritomo. Czołowi politycy Japonii okresu Meiji (1868-1912)*, Warszawa 2006.
- Muszalska U., *Początki państwowości Japonii*, „Acta Erasmiana” 2014, t. 6.
- Okakura K., *Przebudzenie się Japonii*, Warszawa 1905.
- Pałasz-Rutkowska E., *Cesarz Meiji (1852-1912). Wizerunek władcy w modernizowanej Japonii*, Warszawa 2012.
- Pałasz Rutkowska E., „Wyjątkowa” pozycja monarchy Japonii nakreślona przez konstytucję Meiji – studium porównawcze, „Japonica” 1994, t. II nr 1.
- Pałasz-Rutkowska E., Starecka K., *Japonia*, Warszawa 2004.
- Piegezik M., *U źródeł japońskiego nacjonalizmu i militarizmu — doktryna kokutai w życiu politycznym Cesarstwa Japonii w latach 1867–1945*. „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2018, t. 40, nr 2.
- Pittau J., *Inoue Kowashi, 1843-1895 and the formation of modern Japan*, “Monumenta Nipponica”, t. 20, nr 3-4.
- Said E., *Orientalizm*, Poznań 2005.
- Szklarczyk P., *Czy konfucjanizm jest religią?*, „Wrocławskie Studia Erazmianskie” 2021, t. 15.
- Tubielewicz J., *Historia Japonii*, Wrocław 1984.
- Tubielewicz J., *Od mitu do historii. Wykłady o Japonii*, Warszawa 2006.
- Yao X., *Konfucjanizm. Wprowadzenie*, Kraków 2009.
- National Diet Library, lista dokumentów powiązanych z powstaniem Konstytucji Shōwa (powojenną reformą systemu konstytucyjnego). <https://www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/list.html>, (dostęp 27.12.2022 r.).

ABSTRAKT

Autor recenzji od kilku lat zajmuje się naukowo problematyką związaną z państwowością i prawem japońskim. Recenzując pracę B. Jelonek pragnie podkreślić walory tej pracy, jednocześnie jednak krytykując pewne nieznaczące nieścisłości lub niedopowiedzenia w niej zawarte. Praca B. Jelonek ma charakter pionierski, dotychczas bowiem brak było na rynku polskim kompleksowego omówienia instytucji małżeństwa w prawie japońskim. Autorka wyczerpująco odnosi się, poza kwestiami prawnymi (dotyczącymi obecnie obowiązującego na gruncie japońskim ustawodawstwa), również do zagadnień historycznych, społecznych (socjologicznych) i kulturowych. W swej pracy Autorka wykazuje że instytucja małżeństwa w Japonii „była i jest dyskryminująca wobec kobiet”.

Słowa kluczowe: małżeństwo, Japonia, rozwód, równość płci.